

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining leksikografik kompetentligini rivojlantirishda "Lexi-Nav 7" adaptiv-semantik navigatsiya va nutqiy transfer texnologiyasi

Buvajonova Mohiraxon Usmonali qizi –

Farg'ona davlat universiteti

Boshlang'ich ta'lim uslubiyoti kafedrası o'qituvchisi

E-mail: m.buvajonova@mail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9875-5254>

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining leksikografik kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi "LEXI-NAV 7" adaptiv-semantik navigatsiya va nutqiy transfer texnologiyasining mazmuni, tuzilishi va metodik ta'minoti yoritilgan. Texnologiyaning yetti bosqichli siklik algoritmi, semantik, imloviy, kontekstual va nutqiy individual ta'lim marshrutlari, funksional mexanizmlari, mualliflik metodlari, uch darajali topshiriqlar banki hamda uni joriy etishning pedagogik shartlari tavsiflangan. "LexKid Navigator" mobil ilovasining texnologiya bosqichlarini raqamli qo'llab-quvvatlovchi yordamchi resurs sifatidagi o'rni asoslangan.

Kalit so'zlar: leksikografik kompetentlik, boshlang'ich ta'lim, "LEXI-NAV 7", adaptiv-semantik navigatsiya, nutqiy transfer, individual ta'lim marshruti, mualliflik metodlari, topshiriqlar banki, "LexKid Navigator".

«Адаптивно-семантическая навигация и технология речевого трансфера "Lexi-Nav 7" в развитии лексикографической компетентности учащихся начальных классов»

Аннотация. В статье раскрываются содержание, структура и методическое обеспечение технологии адаптивно-семантической навигации и речевого трансфера «LEXI-NAV 7», направленной на развитие лексикографической компетентности учащихся начальных классов. Описаны семиэтапный циклический алгоритм технологии, семантический, орфографический, контекстуальный и речевой индивидуальные образовательные маршруты, функциональные механизмы, авторские методы, трёхуровневый банк заданий и педагогические условия внедрения. Обоснована роль мобильного приложения «LexKid Navigator» как вспомогательного ресурса цифровой поддержки этапов технологии.

Ключевые слова: лексикографическая компетентность, начальное образование, «LEXI-NAV 7», адаптивно-семантическая навигация, речевой трансфер, индивидуальный образовательный маршрут, авторские методы, банк заданий, «LexKid Navigator».

Developing primary school students' lexicographic competence through the "Lexi-Nav 7" adaptive semantic navigation and speech transfer technology

Annotation. *The article presents the content, structure and methodological support of the adaptive-semantic navigation and speech transfer technology "LEXI-NAV 7" aimed at developing the lexicographic competence of primary school pupils. The seven-stage cyclic algorithm of the technology, semantic, orthographic, contextual and speech-oriented individual learning routes, functional mechanisms, author's methods, a three-level task bank and pedagogical conditions of implementation are described. The role of the "LexKid Navigator" mobile application as an auxiliary digital support resource for the technology stages is substantiated.*

Keywords: *lexicographic competence, primary education, "LEXI-NAV 7", adaptive-semantic navigation, speech transfer, individual learning route, author's methods, task bank, "LexKid Navigator".*

KIRISH

Raqamli transformatsiya sharoitida boshlang'ich sinf o'quvchisidan tayyor bilimni o'zlashtirishgina emas, balki lug'aviy axborotni mustaqil izlash, saralash, anglash va nutqda maqsadga muvofiq qo'llash talab etilmoqda. Mamlakatimizda ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar, xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-iyuldagi PF-73-son Farmoni [1] hamda 2023-yil 22-maydagi PQ-152-son Qarori [2] ushbu yo'nalishdagi ustuvor vazifalarni belgilab berdi. Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartida 4-sinf ona tili ta'limi bo'yicha so'zning to'g'ri va ko'chma ma'nolarini farqlash, sinonim va antonimlarni topa olish, ko'p ma'noli so'zlarni kontekstda anglash kabi natijalar talab etiladi [3]. Biroq amaliyotda lug'at ustida ishlash ko'pincha epizodik xarakter kasb etib, o'quvchida lug'at bilan tizimli ishlash ko'nikmasi maxsus texnologiya asosida rivojlantirilmaydi. Ushbu ziddiyatni bartaraf etish maqsadida tadqiqotimiz doirasida "LEXI-NAV 7" adaptiv-semantik navigatsiya va nutqiy transfer texnologiyasi ishlab chiqildi; mazkur maqolada ana shu texnologiyaning ilmiy-metodik asoslari yoritiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'zbekistonda boshlang'ich ta'limda til ta'limi metodikasi va lug'at ustida ishlash masalalari K.Qosimova [4], S.Matchonov [5] tadqiqotlarida yoritilgan bo'lib, ularda so'z boyligini oshirish asosan ona tili o'qitish metodikasining tarkibiy elementi sifatida qaralgan. O'zbek leksikografiyasi yo'nalishida B.Mengliyev tomonidan lisoniy tizim yaxlitligi va sathlararo munosabatlar asoslanib, leksik sathning tizimiy talqini uchun nazariy baza yaratilgan [6]; Y.Hamrayeva esa ta'lim jarayoniga mo'ljallangan o'quv ideografik lug'atni yaratish tamoyillarini ishlab chiqqan [7]. Xorijiy ilmiy maktablarda R.R.K.Hartmann foydalanuvchi-markazli pedagogik leksikografiya paradigmasini [8], S.Tarp funksional leksikografiya nazariyasini [9] asoslagan, H.A.Welker lug'atdan foydalanish jarayonini empirik usullar bilan o'rgangan [10]. Lug'aviy bilim rivojlanishining psixolingvistik asoslari I.S.P.Nation [11] va N.Schmitt [12] ishlarida ochib berilgan. Shu bilan birga, mazkur tadqiqotlar asosan o'rta va oliy ta'lim bosqichlariga qaratilgan bo'lib, 9–10 yoshdagi o'quvchida leksikografik faoliyatni yaxlit texnologiya asosida rivojlantirish masalasi yetarli o'rganilmagan. Texnologiyani loyihalashda L.S.Vigotskiyning tafakkur va nutq konsepsiyasi hamda yaqin rivojlanish zonasi haqidagi ta'limoti [13], R.E.Mayerning multimedia o'rganish kognitiv nazariyasi [14], A.Paivioning dual kodlash yondashuvi [15], J.Flavellning metakognitsiya nazariyasi [16] hamda E.L.Deci va R.M.Ryanning o'z-o'zini belgilash

nazariyasi [17] metodologik asos bo'lib xizmat qildi. Raqamli leksikografiyaning ta'limdagi istiqbollari P.A.Fuertes-Olivera va H.Bergenholtz [18] hamda R.Lew va G.-M.De Schryver [19] ishlariga tayanib tahlil qilindi. Tadqiqotda tavsiflash, qiyosiy-tahliliy, semantik-struktur va komponent tahlil usullaridan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

"LEXI-NAV 7" boshlang'ich sinf o'quvchisining lug'aviy qiyinchiligini aniqlash, unga mos individual ta'lim marshrutini belgilash hamda lug'aviy axborotni mustaqil izlash, anglash, kontekstga mos tanlash va nutqiy faoliyatga ko'chirishni ta'minlovchi adaptiv-semantik navigatsiya va nutqiy transfer texnologiyasi sifatida ishlab chiqildi. Nomlanishda "LEXI" leksikografik faoliyatni, "NAV" axborot manbalari va ma'nolar orasidagi maqsadli navigatsiyani, "7" esa texnologiyaning yetti bosqichli siklini ifodalaydi. Texnologiya 9–10 yoshning sensitiv rivojlanish davri, konkret-obrazli tafakkur xususiyatlari [13] va o'quvchilarning individual lug'aviy qiyinchiliklarini hisobga olgan holda loyihalandi.

Texnologiyaning protsessual yadrosini "sezish – izlash – anglash – tanlash – qo'llash – tekshirish – mustahkamlash va transfer" siklik algoritmi tashkil etadi (1-jadval). "Sezish" bosqichida o'quvchi matn, rasm yoki muammoli vaziyatdan tushunarsiz yoki muhim birlikni ajratadi; "izlash"da zarur manbani – bosma lug'at, kartochka yoki elektron lug'atni – tanlab qidiruv strategiyasini shakllantiradi; "anglash"da izohning asosiy belgisini ochib, ma'noni o'z so'zlari bilan qayta ifodalaydi; "tanlash"da variantlarni qiyoslab kontekstga mos semantik qaror qabul qiladi; "qo'llash"da birlikni gap, dialog yoki matnga ko'chiradi; "tekshirish"da javobini lug'at, qoida va kontekst mezonlari bilan qiyoslaydi; "mustahkamlash va transfer" bosqichida esa o'zlashtirgan strategiyani yangi so'z, matn yoki fan mazmuniga mustaqil ko'chiradi.

1-jadval

"LEXI-NAV 7" texnologiyasining yetti bosqichli siklik algoritmi

Bosqich	Asosiy savol	O'quvchi faoliyati	Natija
1. Sezish	Qaysi birlik tushunarsiz yoki muhim?	So'zni ajratadi, belgilaydi	Lug'aviy muammo seziladi
2. Izlash	Ma'lumotni qayerdan topaman?	Manba tanlaydi va qidiradi	Qidiruv strategiyasi shakllanadi
3. Anglash	Izoh nimani anglatadi?	Asosiy belgini ajratadi va qayta ifodalaydi	Ma'no ongli o'zlashtiriladi
4. Tanlash	Qaysi ma'no shu vaziyatga mos?	Variantlarni qiyoslaydi va asoslaydi	Semantik tanlov amalga oshadi
5. Qo'llash	So'zni nutqda qanday ishlataman?	Gap, dialog yoki matn tuzadi	Faol lug'at kengayadi
6. Tekshirish	Javobim mezonga mosmi?	Lug'at, qoida va kontekst bilan tekshiradi	Xato aniqlanadi va tuzatiladi
7. Mustahkamlash va transfer	Yangi vaziyatda ham qo'llay olamanmi?	Strategiyani boshqa so'z, matn yoki fanga ko'chiradi	Ko'nikma barqarorlashadi va umumlashadi

Algoritm chiziqli ketma-ketlik bilan cheklanmaydi: transfer topshirig'ida yuzaga kelgan yangi semantik qiyinchilik navbatdagi "sezish" bosqichini boshlab beradi, natijada texnologiya bir martalik mashq emas, balki qayta-qayta qo'llanadigan o'rganish strategiyasiga aylanadi. Siklning har bir bosqichida scaffolding tamoyiliga muvofiq o'qituvchi tayanchi bosqichma-bosqich kamaytiriladi, o'quvchining mustaqil manba tanlash, semantik qaror

qabul qilish va o'z faoliyatini tekshirish ulushi esa ortib boradi [13]. Texnologiyaning adaptivligi o'quvchini doimiy ravishda "kuchli" yoki "kuchsiz" guruhga birlashtirishda emas, ayni vazifada kuzatilgan qiyinchilik turiga mos marshrut, metod, tayanch va javob shaklini tanlashda namoyon bo'ladi. Diagnostika natijalariga ko'ra to'rt xil individual ta'lim marshruti belgilanadi: semantik marshrut (so'z ma'nosini anglashdagi noaniqlikka), imloviy marshrut (fonetik-imloviy ikkilanishga), kontekstual marshrut (gapga mos ma'noni tanlashdagi qiyinchilikka) va nutqiy marshrut (o'zlashtirilgan birlikni faol nutqda qo'llashdagi qiyinchilikka mo'ljallangan). Har bir marshrut sikl bosqichlarining o'ziga xos urg'usi, topshiriq turi va vosita majmuasi bilan farqlanadi.

"LEXI-NAV 7" texnologiyasining funksional mexanizmlari sifatida muammoli va kontekstli ta'lim, semantik kartografiya, multimodal semantizatsiya va dual kodlash [14; 15], hamkorlikdagi va differensial ta'lim, o'yin va loyiha metodlari, formativ baholash, metakognitiv refleksiya [16] hamda interval takrorlash tizimlashtirildi. Muammoli ta'lim lug'aviy noaniqlikni yuzaga chiqaradi, kontekstli ta'lim semantik tanlovni boshqaradi, semantik kartografiya va multimodal taqdimot ma'noni ko'rgazmali ochadi, hamkorlik va loyiha metodlari nutqiy mahsulot yaratishga, formativ baholash va metakognitiv refleksiya esa tekshirish hamda korrektsiyaga xizmat qiladi. Bunday taqsimot Nation ta'kidlagan so'z bilimining ko'p qirrali tarkibi [11] hamda Schmitt asoslagan retseptiv va produktiv bilim farqiga [12] mos keladi: har bir mexanizm so'z bilimining muayyan jihatini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Texnologiya tarkibida oltita mualliflik metodining didaktik vazifalari belgilandi: "Jonli lug'at daftari" o'quvchining shaxsiy lug'aviy kuzatuvlarini muntazam yuritishga, "QR-so'z marshruti" bosma va raqamli manbalar orasida maqsadli o'tishni tashkil etishga, "Uch bosqichli lug'aviy tahlil" so'zni shakl-ma'no-qo'llanish birligida o'rganishga, "Mikrolug'at konstruktori" mavzuli mini-lug'at yaratish orqali leksikografik faoliyatni modellashtirishga, "Leksikografik keyslash" real nutqiy vaziyatdagi lug'aviy muammoni hal etishga, "Refleksiv glossariy" esa o'z o'rganish jarayonini metakognitiv qayd etishga xizmat qiladi [16]. Metodlar texnologiya bosqichlariga yetakchi yoki qo'llab-quvvatlovchi maqomda integratsiya qilinadi, tanlov esa tashqi jozibadorlikka emas, diagnostikada aniqlangan qiyinchilik va kutiladigan nutqiy natijaga asoslanadi.

Topshiriqlar banki leksikografik kompetentlikning barcha komponentlariga bir vaqtda ta'sir etadigan didaktik fond sifatida kirish, asosiy va transfer darajalarida ishlab chiqildi. Kirish vazifasi e'tiborni semantik muammoga qaratib tayanch bilimni faollashtiradi; asosiy vazifa yangi amalni – kontekstga mos ma'noni tanlash, sinonimik almashtirish, lug'at maqolasidan axborot ajratish kabilarni – bajarishni talab qiladi; transfer vazifasi esa o'rganilgan amalni yangi so'z, matn yoki kommunikativ vaziyatda mustaqil qo'llashga yo'naltiradi. Didaktik tasnif bo'yicha bank ajratish va tanish, moslashtirish, semantik qiyos, kontekstual tanlov, lug'at maqolasi bilan ishlash, nutqiy qurish, tahrir va tekshiruv, tasniflash, retsiprok baholash hamda yaratuvchi vazifalarni qamrab oladi. Retsiprok tekshiruvda baholash shaxsga emas, mahsulotga qaratiladi: so'z kontekstga mosligi, ma'noning buzilmagani, yozuvning to'g'riligi va tanlovning asoslanganligi mezon qilib olinadi.

Texnologiyaning ayrim bosqichlarini raqamli muhitda amalga oshirish uchun "LexKid Navigator" mobil ilovasi yordamchi elektron o'quv resursi sifatida ishlab chiqildi. Ilova tarkibiga bolalarcha izoh, audio-vizual tayanch, kontekstual tanlov, nutqiy tatbiq, retsiprok tekshiruv, interval mustahkamlash, komponentli monitoring hamda real vaqt rejimida hamkorlikdagi leksik vazifalarni tashkil etuvchi "Sinf-dosh Arenasi" moduli integratsiyalashtirildi. Ilova dizaynida multimedia o'rganishning kognitiv tamoyillari [14; 15] hamda foydalanuvchining lug'at maqolasi bilan ishlash xatti-harakatiga oid empirik ma'lumotlar [10; 19] hisobga olindi: har bir ma'no alohida kartochkada taqdim etilib, o'quvchi barcha ma'nolarni ko'rib chiqishga rag'batlantiriladi. Geymifikatsiya elementlari Deci-Ryan nazariyasidagi avtonomiya, kompetentlik va aloqadorlik ehtiyojlariga muvofiq loyihalandi [17]. Muhimi, raqamli resurs metodik tizimni almashtirmaydi: u bosma lug'at,

o'qituvchi rahbarligi, mualliflik metodlari va yozma-nutqiy faoliyat bilan uyg'un qo'llanadigan vosita maqomida belgilandi [18].

Texnologiyani joriy etishning pedagogik shartlari sifatida didaktik muvofiqlik, o'qituvchining metodik tayyorgarligi, vositalar variativligi, differensial va inklyuziv yondashuv, hamkorlik muhiti, formativ monitoring hamda dars, mustaqil ish va uy sharoitidagi mustahkamlash uzluksizligi asoslandi. Monitoring uch darajada tashkil etiladi: mashg'ulot ichidagi tezkor qayta aloqa o'quvchining joriy leksikografik amalini, mavzu bo'yicha komponentli mini-dagnostika qiyinchilik profili va individual marshrutni, choraklik umumlashtiruvchi baholash esa kompetentlikning umumiy dinamikasini aniqlaydi. Texnologiya o'qituvchi, o'quvchi va ota-ona o'rtasidagi uch yo'nalishli hamkorlikka tayanadi: o'qituvchi mazmun, marshrut, metod va qayta aloqani boshqaradi; o'quvchi manba tanlaydi, semantik qaror qabul qiladi va nutqiy mahsulot yaratadi; ota-ona esa qisqa tavsiyalar asosida uy sharoitidagi mustahkamlashni qo'llab-quvvatlaydi.

XULOSA

"LEXI-NAV 7" adaptiv-semantik navigatsiya va nutqiy transfer texnologiyasi boshlang'ich sinf o'quvchisining lug'aviy muammoni sezishidan nutqiy transfer va refleksiv korreksiyagacha bo'lgan yaxlit faoliyat jarayonini metodik jihatdan tashkil etadi. Yetti bosqichli siklik algoritm, to'rt xil individual ta'lim marshruti, funksional mexanizmlar, mualliflik metodlari va uch darajali topshiriqlar bankining uyg'unligi lug'at bilan ishlashni epizodik mashqdan tizimli, adaptiv va o'quvchi mustaqilligini bosqichma-bosqich oshiruvchi ta'lim strategiyasiga aylantiradi. "LexKid Navigator" yordamchi resursi texnologiya bosqichlarini raqamli qo'llab-quvvatlab, an'anaviy va zamonaviy vositalarning didaktik muvozanatini ta'minlaydi. Ishlab chiqilgan texnologiyadan boshlang'ich sinf ona tili darslarida, o'qituvchilar malakasini oshirish tizimida hamda bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida foydalanish mumkin. Istiqbolda texnologiyani boshqa sinf bosqichlari va fan mazmunlariga moslashtirish, milliy til korpusi asosida leksik bazasini kengaytirish masalalari alohida tadqiqot obyekti bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-iyuldagi PF-73-son «O'zbekiston Respublikasida pedagog kadrlar tayyorlash tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni. – www.lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 22-maydagi PQ-152-son «O'zbekiston Respublikasida ta'lim sifati va samaradorligini oshirish loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori. – www.lex.uz.
3. O'zbekiston Respublikasi umumiy o'rta ta'limining Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturlari (1–11-sinflar). – Toshkent: O'zR Maktab ta'limi vazirligi, 2022. – 212 b.
4. Qosimova K. Boshlang'ich ta'limda til ta'limi metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2016. – 224 b.
5. Matchonov S. O'zbek tili izohli lug'atining pedagogik tahlili. – T.: Fan, 2018. – 256 b.
6. Менглиев Б. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Бухоро, 2001. – 248 б.
7. Hamrayeva Y. O'zbek tilining o'quv ideografik lug'atini yaratish tamoyillari: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2010.
8. Hartmann R.R.K. Teaching and Researching Lexicography. – 2nd ed. – Harlow: Pearson Education, 2015. – 211 p.
9. Tarp S. Lexicography in the Borderland between Knowledge and Non-Knowledge: General Lexicographical Theory. – Tübingen: Niemeyer, 2013. – 308 p.
10. Welker H.A. Dictionary Use: A General Survey of Empirical Studies. – Brasília: Author's Edition, 2010. – 172 p.